

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ
імені Івана Черняхівського

ВАВІЛОВА Надія Вікторівна

УДК 355.02+316.346.2-055.2:94(477) “1991/2011”

**ГЕНДЕРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ
(1991–2011 рр.)**

20.02.22 – військова історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Національному університеті оборони України імені Івана Черняховського, Міністерство оборони України

Науковий керівник кандидат історичних наук, доцент
ФУРМАН Ігор Іванович,
Національний університет оборони України імені Івана Черняховського,
заступник начальника кафедри управління військами з навчальної роботи.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
ОРЛОВА Тетяна Володимирівна,
Національний університет імені Тараса Шевченка,
професор кафедри історії зарубіжної україністики;
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
МАЛЮГА Валерій Миколайович,
провідний науковий співробітник
Науково-методичного центру кадрової політики
Міністерства оборони України

Захист відбудеться “01” лютого 2017 р. о 13.⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.709.04 Національного університету оборони України імені Івана Черняховського за адресою: 03049, м. Київ, Повітрофлотський проспект, 28.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного університету оборони України імені Івана Черняховського (03049, м. Київ, Повітрофлотський проспект, 28).

Автореферат розісланий “30” грудня 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради К 26.709.04

І. П. Козинець

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження обумовлена:

міжнародними зобов'язаннями, що взяла на себе Україна, підтримуючи чисельні міжнародно-правові акти, що закріплюють принцип рівноправності жінок і чоловіків в усіх сферах суспільного життя, зокрема у військовій;

потребами сьогодення, коли для оборони держави від зовнішньої агресії з боку Російської Федерації має результативно використовуватися весь потенціал людського фактора як чоловіків, так і жінок, а також розпочате реформування сектору безпеки і оборони України, перехід на стандарти НАТО, у тому числі у вирішенні гендерних питань при комплектуванні збройних сил особовим складом;

відсутністю критичного аналізу здобутків і прорахунків у діяльності керівництва держави і Збройних Сил України у впровадженні гендерної рівності у військовому середовищі у попередні періоди військового будівництва в Україні, що ускладнює пошук шляхів розв'язання проблемних питань;

недостатньою розробкою у вітчизняній та зарубіжній історичній науці цієї теми, яка не виділялася із загальної проблематики історії військового будівництва в Україні, відсутністю її цілісного, ґрунтовного й об'єктивного військово-історичного дослідження.

Отже, дослідження обраної теми становить науковий і практичний інтерес у контексті розвитку військово-історичної науки.

З огляду на актуальність теми автором сформульовано *наукове завдання*, яке полягає у розкритті гендерних трансформаційних процесів у Збройних Силах України у 1991–2011 рр. та узагальненні накопиченого досвіду для використання одержаних результатів у практиці сучасного військового будівництва.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану наукової та науково-технічної діяльності Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського у рамках науково-дослідної роботи “Теоретичні та практичні засади гендерної політики у Збройних Силах України” (шифр “Гендерна політика”, номер державної реєстрації 0109U007938), яка виконувалася Науково-дослідним центром гуманітарних проблем Збройних Сил України. Здобувач у співавторстві опрацювала п. 1.2 “Особливості гендерної політики в Збройних Силах України”, п. 2.9 “Реалізація гендерної політики в Збройних Силах України”.

Мета і завдання дослідження. *Мета* дослідження полягає у розкритті трансформації ролі та місця жінок-військовослужбовців у Збройних Силах України в 1991–2011 рр.

Досягнення мети передбачає вирішення таких *завдань*:

провести аналіз історіографії та джерельної бази, розкрити методи проведення дослідження;

охарактеризувати фактори, які впливали на гендерні трансформаційні процеси у Збройних Силах України у 1991–2011 рр.;

з'ясувати позитивну і негативну мотивацію жінок до військової служби в Українському війську та її спрямованість протягом визначеного періоду;

розкрити роль і місце жінок-військовослужбовців у Збройних Силах України, особливості та результати гендерних трансформаційних процесів, що відбувалися у військовому середовищі впродовж 1991–2011 рр.;

показати особливості участі жінок-військовослужбовців Збройних Сил України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки та їх підготовки у вищих військових навчальних закладах України;

надати рекомендації щодо використання результатів дослідження у практичну діяльність Збройних Сил України.

Об'єктом дослідження виступає будівництво Збройних Сил України.

Предметом дослідження є гендерні трансформаційні процеси у Збройних Силах України у 1991–2011 рр.

Методи дослідження. Дисертаційна робота має комплексний міждисциплінарний характер. Методологічною основою дослідження стали загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, науковості, системності, конкретності та діалектичної єдності історичного і логічного. Виходячи з того, що дисертація належить до царини воєнної історії, автор звернувся передусім до напрацювань військових істориків, а також фахівців інших наук, а саме філософських, юридичних і соціологічних. Методологічні підходи визначалися специфікою об'єкту та предмету дослідження, його метою та окресленими завданнями.

Загальноновизнані в історичній науці методологічні принципи реалізовувались шляхом застосування низки загальнонаукових (аналізу і синтезу, індукції і дедукції та інших), спеціальних історичних (історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного, історико-біографічного та інших) та міждисциплінарних (наративного, контент-аналізу, конкретно-соціологічного анкетування, усної історії та інших) методів дослідження.

Теоретико-методологічна основа воєнно-історичного дослідження дала змогу реалізувати визначені завдання та в повному обсязі виконати наукове завдання дослідження.

Хронологічні межі дослідження зумовлені предметом наукового пошуку та охоплюють період 1991–2011 рр. Вибір нижньої межі – 1991 р., – обумовлений прийняттям Закону України “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 р., який заклав правові підвалини створення Збройних Сил України та розвитку системи їх комплектування особовим складом, зокрема жінками.

Верхня межа – 2011 р., визначена завершенням Державної програми розвитку Збройних Сил України на 2006–2011 роки, яка засвідчила про невдало проведені реформи та змусила критично поглянути на допущені прорахунки, зокрема в реалізації гендерної рівності у Збройних Силах України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що під час вирішення наукового завдання, яке раніше не розглядалося воєнно-історичною наукою, у дисертації *уперше*:

узагальнено та систематизовано досвід гендерних трансформацій у Збройних Силах України у 1991–2011 рр.;

запропоновано та обґрунтовано авторську періодизацію цього процесу, виявлено його характерні особливості та тенденції;

розкрито роль і місце жінок-військовослужбовців у Збройних Силах України, з'ясовано динаміку зміни їх мотивації до військової служби у визначених історичних періодах військового будівництва в Україні;

встановлено результати діяльності керівництва держави і Збройних Сил України щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків під час проходження ними військової служби;

розкрито особливості участі жінок-військовослужбовців Збройних Сил України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки та їх підготовки у вищих військових навчальних закладах;

уведено до наукового обігу архівні та музейні джерела за темою дослідження.

Уточнено та доповнено:

знання про фактори, які впливали на гендерні трансформаційні процеси у Збройних Силах України;

статистичні данні щодо обраної теми.

Набула подальшого розвитку історіографія за напрямом дослідження.

Практичне значення одержаних результатів полягає у сприянні подальшим воєнно-історичним розробкам з цієї тематики, розширенню знань військових фахівців та пошуку шляхів вирішення визначених завдань у сучасних умовах. Викладені у дисертації матеріали, окремі теоретичні висновки, положення й узагальнення мають прикладний характер і доповнюють знання з історії військового будівництва в Україні.

Вони також можуть бути використані: у визначенні пріоритетів комплектування Збройних Сил України особовим складом; при проведенні воєнно-історичних досліджень з проблем військового будівництва; при написанні наукових праць, підручників, навчальних посібників, довідкових та інших матеріалів з історії Збройних Сил України; у навчальному процесі вищих військових навчальних закладів Міністерства оборони України для поліпшення підготовки офіцерських кадрів під час вивчення ними вітчизняної воєнної історії.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням. Усі наукові результати за темою дослідження одержані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Дисертацію обговорено і схвалено на засіданні науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. Результати дослідження оприлюднені у виступах на науково-практичних конференціях і семінарах: науково-практичній конференції “Підготовка військових фахівців у вищих військових навчальних закладах та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України: стан, проблемні питання та перспективи вдосконалення” (Київ, 16 грудня 2015 р.); міжвузівському науково-практичному семінарі “Досвід застосування збройних сил у війнах і воєнних конфліктах ХХ – початку ХХІ ст.: тенденції та закономірності” (м. Київ, 24 травня 2016 р.) та науково-практичному семінарі “Актуальні проблеми правового регулювання проведення антитерористичної операції” (Київ, 23 вересня 2015 р.).

Основні висновки дослідження обговорювалися на наукових семінарах кафедр воєнної історії та оперативного мистецтва Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського у 2011–2016 рр.

Публікації. Основні положення, результати та висновки дисертаційного дослідження висвітлено в 11 опублікованих працях: 7 статтях у наукових фахових

виданнях (у т. ч. одному закордонному); додатково результати дисертації відображені у 3 збірниках матеріалів доповідей науково-практичних конференцій і семінарів.

Структура дисертації підпорядкована досягненню мети і виконанню завдань дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і 4 додатків. Список використаних джерел складає 253 найменувань. Повний обсяг дисертації становить 232 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, сформульовано наукове завдання, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження, окреслено його хронологічні межі, а також показано наукову новизну та зв'язок із науковими програмами, практичне значення одержаних результатів, висвітлено особистий внесок дисертанта й апробацію основних теоретичних положень і висновків.

У **першому розділі “Історіографія, джерельна база та методи дослідження”** розкрито стан наукової розробки теми, описано джерельну базу дослідження, визначено й охарактеризовано методи проведення наукового пошуку.

Історіографію дисертаційного дослідження складає сукупність наукових праць вітчизняних фахівців періоду 1991–2016 рр., які під різним кутом і різним ступенем глибини досліджували окремі аспекти цієї теми. У працях закордонних дослідників обрана нами проблематика не знайшла відображення. Усі історіографічні джерела за видами наукових праць зведені у чотири групи: воєнно-історичні праці монографічного характеру; наукові статті у фахових виданнях; наукові статті, нотатки та тези наукових конференцій і семінарів; дисертаційні дослідження. Аналіз здобутків вітчизняної історіографії показав, що до 2003 р. її основними тематичними напрямками були військова служба жінок в арміях Радянського Союзу та провідних держав світу. Гендерна проблематика у Збройних Силах України практично не досліджувалася.

З 2003 р. у науково-популярних періодичних журналах “Військо України”, “Український соціум” і “Камуфляж” почали з'являтися перші історичні нариси і статті, присвячені військовій службі жінок у Збройних Силах України. Це праці О. Євенка, В. Галанцева, В. Алещенка, Ю. Калагіна, Н. Дубчак, О. Дяченка, В. Топальського та інших¹, в яких автори у загальних рисах висвітлювали проблемні гендерні питання, що виникали у військових колективах, а також місце сучасної жінки в українському військовому середовищі.

Поступово гендерна проблематика почала виходити за межі публіцистики і набула ознак наукового дискусу. Це знайшло відображення у тематичних статтях

¹ Євенко О. Амазонки в камуфляжі // Військо України. – 2003. – № 1-2. – С.20-23; Галанцев В. Чи потрібні нашому війську воїни у спідницях і на високих підборах? // Військо України. – 2005. – №9. – С.20-23; Алещенко В. Гендерний аспект або Чи погана та жінка, яка мріє стати... генералом? // Військо України. – 2006. – №3. – С.4-6; Калагін Ю. Фемінізація збройних сил // Український соціум. – 2006. – № 5 (16). – С. 7-13; Актуальні проблеми реформування Збройних Сил України (гендерний аспект). – Наукові праці. Соціологія. – 2013. – Вип. 213. – Т. 225. – С.42-45; Дубчак Н. Сильний бік “слабкої” статі // Військо України. – 2007. – №8. – С.36-39; Жінки у Збройних Силах України: проблеми гендерної політики // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 4(9). – С.187-192; Чим більше прав матимуть жінки, тим буде краще і для війська, і, власне, для чоловіків, які в ньому служать // Військо України. – 2008. – №3. – С.20-23; Дяченко О. “Амазонки” у війську або “плюси” та “мінуси” гендерної політики в Збройних Силах України // Військо України. – 2009. – №3. – С.8-9; Топальський В. Країна Амазонія // Військо України. – 2010. – №3. – С.44-47.

Є. Григоренка, В. Куценка та інших¹, що були опубліковані у наукових виданнях. Їх аналіз показав, що автори, досліджуючи актуальні гендерні проблеми у військовому середовищі, намагалися дослідити переважно їх соціально-правові аспекти. Подібний підхід проглядається і в працях загального характеру. У статті М. Буроменського аналізується чинна нормативно-правова база України з гендерних питань і її відповідність міжнародним стандартам, а в монографії А. Олійника характеризуються національні організаційно-правові механізми забезпечення рівності прав, свобод та обов'язків чоловіка та жінки². В окремих монографічних працях³ розкривається загальна проблема гендерних перетворень в Україні та її філософські й нормативно-методичні засади.

Певний матеріал, що безпосередньо присвячений темі дисертаційного дослідження, фрагментарно подається у працях монографічного характеру. Пізнавальне значення для всебічного розуміння гендерних перетворень, що відбувалися в Збройних Силах України у 1991–2011 рр., має монографія колективу авторів Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України⁴. У праці розглядаються теоретичні та практичні засади гендерної політики в Українському війську, її сутність і зміст, аналізується відповідна нормативно-правова база, розкриваються роль і місце жінки у вітчизняних збройних формуваннях на різних історичних етапах українського державотворення та особливості упровадження гендерної рівності у військовому середовищі, показуються досягнення і прорахунки у вирішенні гендерних проблем у сучасних збройних силах провідних країн світу. Наукова цінність цієї монографії полягає ще й у тому, що поряд з вищевикладеними аспектами вона містить соціологічний аналіз ставлення військовослужбовців обох статей до гендерних питань, що дозволяє простежити еволюцію професійної мотивації жінок і чоловіків до військової служби у Збройних Сил України у визначених хронологічних межах. Загалом, вищезазначені праці за своїм змістом здебільшого носять соціологічно-правовий характер. Але в історичному контексті вони не достатньо повно розкривають гендерні трансформаційні процеси, що відбувалися в українському війську продовж 1991–2011 рр.

Гендерні проблеми, що існували у Збройних Силах України, а також погляди на можливі шляхи їх вирішення, стали предметом обговорення на наукових конференціях і семінарах, матеріали яких були опубліковані. Серед них помітно виділяються праці В. Галєєва, О. Гайдуліна, Ю. Костенка, П. Слюсаренка, О. Уткіна та інших⁵. У них на

¹ Григоренко Є. Реалізація конституційного принципу рівноправності у призові громадян України на строкову військову службу // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2007. – Вип. 37. – С.97-103; Куценко В. Гендерний аспект у сучасній військовій справі. – Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. – Вип. 126/2012. Серія: Філософія. – Севастополь, 2012. – С.77-81.

² Буроменський М. Можливості адаптування українського законодавства до міжнародних стандартів забезпечення рівності політичних прав чоловіків і жінок // Перспективи паритетної демократії у політико-правовому полі України: Зб. наук. статей. – Харків, 1997. – С.49-55; Олійник А. Конституційне законодавство України: гендерна експертиза. – К.: Логос, 2001. – 77 с.

³ Грицяк Н. Формування гендерної політики в Україні: проблеми теорії, методології, практики : монографія / Наталя Грицяк. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 384 с.; Нормативно-методичні основи гендерних перетворень. – К.: Мін-во України у справах сім'ї, молоді та спорту, 2005. – 184 с.; Гендерні перетворення в Україні. – К.: АДФ-Україна, 2007. – 195 с.

⁴ Гендерна політика у Збройних Силах України: проблеми теорії та практики (Монографія) / Мін-во оборони України, Наук.-дослід. центр гуманітар. проблем Збройних Сил України; В. П. Кротиков, В. М. Малюга, В. Л. Топальський та ін. / За заг. ред. О. М. Олійника. – К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2011. – 370 с.

⁵ Галєєв В. Гендерний зріз військового будівництва / В кн.: Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 11-13 грудня 2003 р.). – К.: ПЦ “Фоліант”, 2003. –

історичному тлі військового будівництва в Україні порушуються найбільш гострі питання, що пов'язані з проходженням військової служби жінками та реалізацією рівності військовослужбовців обох статей у виконанні ними конституційного обов'язку щодо захисту Батьківщини. Хоча авторські погляди також мають виразно соціально-правову спрямованість, але вони дозволили розширити вітчизняну історіографію з обраної дисертаційної проблематики.

Окрему групу історіографічних джерел склали дисертаційні дослідження, що представлені працями О. Рудневої, Н. Грицяк, О. Катана, Л. Леонтєвої та інших¹, в яких розкриваються політико-правові і соціальні аспекти гендерних проблем, що існували в українському суспільстві, а також Т. Орлової², в якій досліджено історіографію ролі жіноцтва в історії України від найдавніших часів до сучасності. Вони дозволили дослідити розвиток законодавчої і нормативно-правової бази, що визначала гендерні зміни у сфері національної безпеки та оборони, зрозуміти сутність та зміст гендерних процесів, що відбуваються сьогодні в Україні, побачити і порівняти яким чином і чому політичні, правові, соціальні й інші фактори впливають на військово-професійну діяльність жінок і чоловіків, встановити історіографічні здобутки з гендерної проблематики, а також актуалізували обрану нами тему.

Іншими вагомими історіографічними джерелами є науково-дослідні роботи. Це, передусім, науково-дослідна робота шифр “Гендерна політика”³, яка була виконана Науково-дослідним центром гуманітарних проблем Збройних Сил України у 2011 р., в якій розкриваються теоретико-методологічні засади гендерної політики у Збройних Силах України, дається порівняльний аналіз вітчизняного та іноземного досвіду вирішення гендерних протиріч у військовому середовищі тощо. Її наукову цінність значно підвищує багатий статистичний матеріал, здобутий в ході проведеного авторами експертно-соціологічного дослідження щодо ставлення українських військовослужбовців до гендерної рівності. У цій праці дисертант здійснила спробу дослідити гендерні процеси, що відбувалися в Збройних Силах України у 1991–2011 рр. Але, незважаючи на ґрунтовність проведеного дослідження, гендерна проблематика у Збройних Силах України розглядається переважно через соціологічний вимір. Водночас, історичні аспекти задекларованої теми залишилися не достатньо розкритими.

С.101-104; *Гайдулін О.* Нормативно-правові засади гендерної політики в Збройних Силах України // Теоретичні і практичні засади гендерної політики у Збройних Силах України. Матеріали науково-практичного семінару. – К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2011. – С.29-39; *Костенко Ю.,* Слюсаренко П. Ставлення військовослужбовців до гендерної рівності та її утвердження у Збройних Силах України (за результатами соціологічного дослідження) // Теоретичні і практичні засади гендерної політики у Збройних Силах України. Матеріали науково-практичного семінару. – К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2011. – С.73-77; *Уткін О.* Соціальні функції гендерної політики у Збройних Силах України // Теоретичні і практичні засади гендерної політики у Збройних Силах України. Матеріали науково-практичного семінару. – К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2011. – С.10-24.

¹ *Руднева О.* Гендерна рівність у праві України: Автореф. канд. ... юр. наук. – Харків, 2002. – 20 с.; *Грицяк Н.* Теоретико-методологічні засади формування й реалізації державної гендерної політики в Україні: Автореф. дис. ... докт. наук з держ. управління. – К., 2005. – 29 с.; *Катан О.* Концептуальні і політико-практичні засади вирішення гендерної проблеми в Україні: Автореферат дис. ... канд. політ. наук. – Київ, 2005. – 31 с.; *Леонтєва Л.* Права жінок та юридичні гарантії їх захисту в Україні (теоретико-правові аспекти): дис. ... канд. юр. наук. – Харків, 2005. – 186 с.

² *Орлова Т. В.* Жінка в історії України: історіографія ХХ – початку ХХІ ст.: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – Київ, 2010. – 31 с.

³ *Теоретичні та практичні засади гендерної політики у Збройних Силах України.* – Звіт НДР (заключний, шифр “Гендерна політика”). – К.: НДЦГПЗСУ, 2011. – Т.1. – 427 с.

В іншій науково-дослідній роботі, шифр “Історія-20”¹, яка виконана в Національному університеті оборони України імені Івана Черняхівського, досліджувався процес будівництва Збройних Сил України за двадцятирічний період державотворення незалежної України. Але автори цієї праці не належно розкрили гендерні процеси, що відбувалися в Українському війську в означений період.

Отже, аналіз вітчизняної історіографії за темою дослідження показав, що незважаючи на актуальність, гендерна проблематика військової сфери ще не стала предметом воєнно-історичних наукових досліджень. Основні напрями за якими автори здійснювали науковий пошук обмежувалися переважно правовим, соціологічним, філософським та іншим змістом. Недостатній рівень наукової розробки обраної теми не дозволяє всебічно розкрити складний процес гендерних перетворень у Збройних Силах України періоду 1991–2011 рр., що є певною прогалиною у вітчизняній історіографії.

Джерельну базу дослідження складає сукупність документів і матеріалів, які прямо або опосередковано стосуються різних аспектів теми дослідження. Знайдені джерела систематизовані та поділені на такі групи: архівні документи та матеріали; документи та матеріали, що зберігаються у фондах музейних установ; законодавчі та нормативно-правові акти; статистичні документи і матеріали, що містять кількісні та якісні показники з теми дисертаційного дослідження; довідникові видання; дисертаційні праці; військові періодичні видання; фотографічні документи і матеріали; підручники та навчальні посібники, що розроблялися і видавалися у вищих військових навчальних закладах і наукових установах України.

Автором опрацьовано 5 фондів державних архівів України, використані матеріали 11 справ: Галузевого державного архіву Міністерства оборони України, м. Київ (2 фонди, 8 справ); Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ) (3 фонд і 3 справи). Вивчені та проаналізовані архівні документи та матеріали характеризуються недостатньою інформативністю, але дозволили доповнити відомості щодо проходження військової служби жінками у Збройних силах України періоду 1991–2011 рр. і документально підтвердити певні узагальнення та висновки, зроблені автором. З урахуванням їх інформативних можливостей вони вперше вводяться до наукового обігу. У ході дослідження використані взяті з фондів і з електронних експозицій музейних установ фотографічні та друковані матеріали, завдяки яким більш доказово обґрунтовано окремі положення дисертації, а також підготовлено додатки. Опрацьовані науково-довідкові видання дозволили уточнити сутність ключових понять, що вживаються у дисертації і мають відповідне смислове навантаження. У роботі використані матеріали соціологічних досліджень “Невидимий батальйон”: участь жінок у військових діях в АТО”, що були проведені дослідницьким колективом Волонтерської організації “Центр підтримки аеророзвідки” і Національного університету “Києво-Могилянська академія”, а також колективом Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України².

¹ *Історія* будівництва Збройних Сил України (1991–2011 рр.). – Звіт НДР (заключний, шифр “Історія-20”). – Інв. № 6712 – К.: НУОУ, 2011. – 314 с.

² “Невидимий батальйон”: участь жінок у військових діях в АТО” (соціологічне дослідження). – 89 с.: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7746/Martsenyuk_Nevydymyi_bataloin.pdf?sequence=1; *Теоретичні та практичні засади гендерної політики у Збройних Силах України*. Звіт НДР (заключний, шифр “Гендерна політика”). – К.: НДЦГПЗСУ, 2011. – Т.2. – 243 с.

Значно посилили дисертаційну роботу відомості статистичної довідки Головного управління персоналу Генерального штабу Збройних Сил України щодо змін чисельності військовослужбовців-жінок Збройних Сил України за 2002–2016 рр. Знайдені статистичні дані достатньо інформативні і надали можливість уточнити певні кількісні та якісні показники, визначити основні суперечності гендерних процесів. Використання відомостей з підручників і навчальних посібників, що видавалися у вищих військових навчальних закладах України, сприяли розкриттю широкого спектру загальних теоретичних питань щодо гендерних трансформаційних процесів в українському суспільстві та дали можливість, у цьому контексті, простежити розвиток наукової думки.

Загалом, наявна джерельна база достатньо репрезентативна і є базовою для об'єктивного осмислення заявленої теми і комплексного вирішення поставлених завдань. Поєднання відомостей архівних і опублікованих матеріалів з науковими працями попередників, спеціальною літературою та низкою інших джерел, суттєво розширило фактологічну базу дослідження.

У другому розділі “Фактори, що впливали на гендерні трансформаційні процеси в Збройних Силах України” досліджено історичний досвід служби жінок у війську державних утворень на землях України, досвід військової служби жінок і вирішення гендерних проблем у провідних країнах світу у 1991–2011 рр., а також розвиток нормативно-правових засад забезпечення гендерної рівності у Збройних Силах України.

У роботі відзначається, що на українських теренах ще з античних часів активну участь у війнах на рівних з чоловіками брали жінки. Це було звичайне явище, яке на сьогодні є предметом жвавих дискусій. У дисертації показано, що такий соціальний феномен, як інститут “жінок-воїнів”, спостерігався ще у кочових племен скіфів, савроматів, сарматів. Саме в степах України фіксуються окремі курганні могильники, де поховані жінки-воїни, що справно володіли зброєю та їздили верхи. Писемні джерела свідчать про участь українських жінок у війнах за часів Київської Русі та у козацьку добу. Інший матеріал для аналізу ролі українських жінок у військовій справі надає історія їх участі у Першій світовій війні в складі Легіону Українських Січових Стрільців. Активними учасницями січового стрілецького руху були Софія Галечко, яка відзначилася в боях у Карпатах та на горі Маківка, за що її було піднесено до чину хорунжого, та Олена Степанів, яка пройшовши військовий шлях від рядової до командира роти стала першою українською жінкою, яка отримала офіцерське звання. У період Української революції 1917–1920 рр., на території Наддніпрянської України, жінки в армії також були явищем доволі розповсюдженим. В Україні у 1920 р. вперше була здійснена спроба юридично закріпити право жінки вступати на військову службу, про що зазначалося в статті № 50 Проекту Основного державного закону Української Народної Республіки, розробленого у жовтні 1920 р. Урядовою Комісією по виробленню Конституції Української Держави. В умовах розбудови автономної Карпатської України у 1938–1939 рр. була заснована “Жіноча Січ”, що засвідчило про набуття жіночим рухом нової організаційної форми. Її діяльність включала вишкільний, організаційний, пропагандистсько-виховний, оборонний, та господарський напрями. Українське жіноцтво також активно боролось за українську національну державність у лавах Української Повстанської Армії 1940-х – 1950-х рр. ХХ ст. Перебуваючи у

підпіллі вони виконували обов'язки розвідниць, зв'язкових, пропагандистів, а також брали участь у бойових діях. Аналіз досвіду участі жіноцтва у боротьбі українського народу за самовизначення у ці періоди показав, що українські жінки виступили однією з головних рушійних сил у боротьбі за національне відродження України. Але їх основним мотиваційним фактором йти до війська був родинний.

Результати дослідження показали, що найбільше гендерної рівності у військовій сфері було досягнуто в СРСР, де закладено відповідні суспільні та правові підвалини. Декрет Ради Народних Комісарів РРФСР від 22 січня 1918 р. №234, яким створювалася Робітничо-Селянська Червона Армія, відкрив доступ до її лав усім громадянам Російської Республіки не молодше 18 років, зокрема жінкам. Це положення було закріплено в Конституції РРФСР 1918 р., яка встановила принцип загальної військової повинності. Але, у міжвоєнний період загальний військовий обов'язок для жінок обмежувався правом ставати на облік та служити в армії і флоті лише з медичною, ветеринарною та спеціальною технічною підготовкою, а також залучатися на навчальні збори. У воєнний час жінки, що мали зазначену підготовку, могли бути призвані у збройні сили лише для несення допоміжної і спеціальної служби.

З початком війни з Німеччиною багато жінок, не бажаючи відставати від чоловіків у праві на захист Батьківщини, пішли добровільно або по мобілізації на фронт, нарівні з чоловіками воювали з ворогом у складі Діючої армії, партизанських загонів тощо. Зазвичай до війська йшли жінки-патріотки, а також значна кількість тих, які втратили рідних і близьких. У період німецько-радянської війни в лавах Червоної армії і Червоного флоту перебувало близько 1 млн. жінок, з яких 490 235 були призвані, що склало 1,4% від 34,5 млн. призваних чоловіків. Чисельне співвідношення жінок та чоловіків у Червоній армії було 1 до 20, при цьому жінок-військовослужбовців в армії було 83 %, а вільнонайманих – 17 %; серед жінок-військовослужбовців офіцери складали 12 %, сержантів та рядових було 88 %. Автор зазначає, що Червона армія стала першою європейською армією ХХ ст., що включала в себе окремі бойові жіночі частини і підрозділи на регулярній основі та масово залучала жінок до збройної боротьби. Аналіз військової служби жінок під час війни висвітлив низку пов'язаних з цим проблем і негативних явищ: неврегульованість правового статусу жінки-військовослужбовця; незадовільне медичне забезпечення; необхідність сумісного проживання з чоловіками; сексуальне насилля над жінками, широке розповсюдження інституту похідно-польових дружин, що спричиняло негативне ставлення значної частини суспільства до жінок-фронтвочок тощо.

У повоєнний період демографічні та економічні причини, нові підходи до принципів комплектування збройних сил тощо, обумовили тенденцію збільшення кількості жінок на військовій службі та примусили внести відповідні зміни у військове законодавство. Для жінок визначався принцип добровільного вступу на військову службу, їм надавалися права, обов'язки, пільги та переваги, якими користувалися військовослужбовці-чоловіки надстрокової служби, вони могли призначатися на посади офіцерського складу, прапорщиків (мічманів) за визначеним переліком посад, вперше була здійснена диференціація військовослужбовців за термінами їх знаходження у запасі не тільки в залежності від військового звання, але і за статевою ознакою тощо. Проте, в СРСР військова служба розглядалася загалом як чоловіча справа. Доступ

жінок до опанування військових спеціальностей офіційно не обмежувався, але і не заохочувався.

Таким чином, аналіз історичного досвіду служби жінок у війську державних утворень на землях України дає підстави говорити про спадковість цієї військової традиції, яка відродилася у Збройних Силах незалежної України.

У дисертації досліджено гендерні трансформаційні процеси, що відбувалися у збройних силах провідних країн світу, зокрема Великобританії, США, Франції, Ізраїлю, Німеччини, Російської Федерації, Норвегії та інших, які мають багату історію військової служби жінок і виконання ними бойових завдань у воєнних конфліктах другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Аналіз закордонного досвіду дозволив виявити загальні позитивні особливості у вирішенні проблем проходження жінками військової служби і спрямованість гендерних змін: досягнення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в опануванні військовою спеціальністю; високий рівень професійної мотивації жінок до служби у війську; високі цивілізаційні стандарти якості життя та рівень захисту прав жінок-військовослужбовців у політичній, правовій, соціальній та духовній сферах, гарантування їх пільг; наявність налагодженої системи професійного відбору до військової служби; дотримання рівності умов і вимог для чоловіків і жінок до бойової підготовки та навчання у військових навчальних закладах тощо. Вивчення і врахування закордонного досвіду реалізації гендерної рівності позитивно впливало на подібні процеси у Збройних Силах України в 1991–2011 рр.

Одним з вагомих факторів, що визначав гендерні зміни в Українському війську в означених у дисертації хронологічних межах був розвиток нормативно-правової бази. Її за походженням, видовими ознаками та змістовним наповненням умовно поділено на три групи: міжнародно-правові стандарти гендерної рівності, які закріплені в міжнародних актах, прийнятих на глобальному, за участю ООН, та на регіональному, ухвалених під егідою Ради Європи та СНД, рівнях; конституційно-правові акти, що визначають загальні засади державної політики, спрямованої на утвердження гендерної рівності у суспільстві; нормативно-правові акти, що діють у військовій сфері і безпосередньо регулюють гендерні питання у Збройних Силах України. Її аналіз показав, що Україна, ратифікувавши міжнародно-правові акти, зобов'язалася забезпечувати рівність чоловіків і жінок в усіх сферах суспільного життя, зокрема у військовій. Законодавча і нормативно-правова база України стосовно впровадження гендерної рівності у суспільстві загалом відповідає світовим стандартам, є гендерно-нейтральною, не містить дискримінаційних положень щодо жінок або чоловіків та не встановлює різне їх правове становище. Разом з тим, у військовій сфері значна частина законодавчих норм не сприяє усуненню гендерних диспропорцій та вирівнюванню становища жінок і чоловіків. Чинне військове законодавство, яке регулює гендерні відносини у Збройних Силах України, має системний зв'язок з нормами конституційного права і, передусім, з правовим інститутом громадянства і права людини. Воно у цілому дозволяє реалізувати задекларовану рівність військовослужбовців жінок і чоловіків, але не враховує таких необхідних аспектів, як поєднання жінками службових та сімейних обов'язків, особливостей їх залучення до екстремальних ситуацій в мирний і воєнний час тощо. Це свідчить про недостатню правову захищеність жінок-військовослужбовців в Україні, що потребує системних змін.

У третьому розділі “Гендерні трансформаційні процеси у Збройних Силах України у 1991–2011 роках”, узагальнено та систематизовано досвід проходження військової служби жінками у визначених хронологічних межах, висвітлено діяльність військово-політичного керівництва держави щодо забезпечення гендерної рівності в українському війську, розкрито особливості та результати цього процесу.

У дисертації зазначено, що з набуттям Україною незалежності розпочався процес будівництва Збройних Сил України. В основу комплектування українського війська за зразком СРСР був покладений принцип загального військового обов’язку, який діяв у період 1991–2001 рр. і, відповідно, визначав особливості військової служби жінок. У цей період жінки ще не сприймалися чоловічою статтю як повноцінні військові професіонали. Основними вагомими причинами такого становища були: існуючі стереотипи в українському суспільстві щодо ролі жінки, передусім як “матері”; сталий традиціоналізм у гендерних відносинах, що визначав домінування чоловіків у всіх видах військово-професійної діяльності; неготовність жінок брати на себе занадто високу професійну відповідальність, яка, на їх думку, могла завдати шкоди образу “правильної жінки” та інші. Тому військовослужбовці-жінки обіймали посади переважно у військових частинах і установах тилу, військово-навчальних закладах і спеціальних військах, передусім зв’язку тощо. У роботі показано основну військово-професійну мотивацією більшості жінок-військовослужбовців, соціальний склад яких у цей період був зазвичай представлений близькими родичами військовослужбовців чоловіків. Це певний прагматизм, обумовлений реальною соціально-економічною обстановкою в країні: падіння життєвого рівня, нестабільність з виплатою зарплати, перехід більшості вузів на платне навчання, безробіття тощо. Військова служба у Збройних Силах України певним чином дозволяла забезпечити матеріальні потреби, здобути освіту, соціальні привілеї тощо.

З середини 90-х рр. ХХ ст. в Україні намітилася тенденція до зростання економічної незалежності жінок від чоловіків, підвищення рівня їх громадської активності і, водночас, зміни існуючих гендерних стереотипів, поступового вирівнювання можливостей чоловіків і жінок, у тому числі у військовій сфері. Це було обумовлено такими причинами: зменшенням кількості військовослужбовців строкової служби, пов’язаним з ухиленням від військової служби; зменшенням кількості чоловіків, бажаючих навчатися у військових навчальних закладах; звільненням з військової служби значної кількості молодших офіцерів, передусім найкваліфікованих тощо. Останні дві були пов’язані зі зниженням престижу військової служби.

Тому керівництво Міністерства оборони України змушене було вжити ряд заходів, направлених на усунення цих негативних явищ. Одним з них було відкриття широкого доступу жінок до служби у Збройних Силах України, зокрема: у 1993 р. жінки отримали можливість вступати у вищі військові навчальні заклади, незалежно від їх специфіки (Сухопутних військ, Повітряних Сил, ВМС України); у 1994 р. збільшено кількість офіцерських посад, на які могли призначатися жінки; у цьому ж році вони почали залучатися до участі в міжнародних миротворчих місіях тощо.

Аналіз керівних нормативно-правових документів щодо проходження жінками військової служби у цей період засвідчив, що жінки могли обіймати лише офіцерські посади, які не визначали бойову здатність військової частини: у штабах, юрисконсультів, зв’язківців, інженерного складу, перекладачів, фінансистів тощо. Отже, на той

час на нормативно-правовому рівні було закріплено обмеження для жінок-військовослужбовців обіймати певні посади, що, в свою чергу, негативно впливало на рівність їх можливостей у виборі військової спеціальності.

Досвід військового будівництва в Україні показав, що починаючи з 2001 р. розпочалися зміни у підходах до комплектування Збройних Сил України особовим складом. Україна відмовилася від призову на військову службу і перейшла до комплектування свого війська особовим складом за добровільним принципом. Прийняття цього рішення визначили такі фактори: складна соціально-демографічна ситуація в Україні, яка характеризувалася скороченням чисельності населення і, відповідно, потенційних призовників її Збройних Сил, їх слабким фізичним і медичним рівнем; безробіття, нерівність позицій чоловіка та жінки на ринку праці України тощо; зниження престижу військової служби в суспільстві; світові тенденції фемінізації військового середовища і оборонної сфери; приведення вітчизняних нормативно-правових актів з гендерних питань у відповідність до міжнародних стандартів; історичні традиції представництва українських жінок у військовій сфері; негаразди в матеріальному і соціальному забезпеченні значної частки військовослужбовців чоловічої статі; наявність у переважній більшості військовослужбовців-жінок традиційних позитивних рис характеру, особистісних якостей, затребуваних у військовій службі (відповідальність, дисциплінованість, посидючість, старанність, акуратність тощо); позитивне сприйняття у військовому середовищі питання гендерної рівності та інші. Отже, зміни у підходах до комплектування Збройних Сил України представниками жіночої статі виявилось цілком природним і об'єктивним процесом.

У роботі досліджено мотивацію вступу жінок на військову службу у період 2001–2011 рр. Переважаючою була: високий рівень грошового забезпечення військовослужбовців, його стабільність; неможливість працевлаштуватись у цивільних структурах, уникнення безробіття; відносно високий рівень пенсійного забезпечення військових, більш ранній вихід на пенсію; існування певної системи пільг для військовослужбовців (житло, безкоштовне медичне обслуговування тощо). При цьому відмічено зростання, у порівнянні з попереднім періодом, такого мотиваційного фактору як інтерес до професії військового. Порівняльний аналіз професійної мотивації у військовослужбовців обох статей висвітлив, що серед жінок почуття обов'язку щодо захисту Батьківщини значно (майже у чотири рази) нижче, ніж серед чоловіків. Це певним чином підтверджує твердження, що для значної частини жінок вибір військової професії пов'язувався з відсутністю гідної альтернативи в цивільному житті і був вимушеним кроком.

Проте, у період 2001–2011 рр. у Збройних Силах України, на тлі їх загального скорочення, спостерігалася висхідна динаміка збільшення жінок-військовослужбовців, що переважала динаміку скорочення Збройних Силах України. Відмічається також тенденція до збільшення загальної чисельності жінок-офіцерів. При цьому найбільше зросла їх чисельність у військовому званні “лейтенант” на 127 %, “підполковник” – на 118 %, “полковник” – на 100%. Якщо у 2001 р. жінки-офіцери склали 0,3% від всього офіцерського складу, то у 2011 р. їх кількість становила майже 1%. Водночас, кількість жінок-прапорщиків, сержантів і солдатів за десять років скоротилася майже вдвічі. Така ситуація пояснюється виконанням положень Державної програми переходу Збройних Сил України до комплектування військовослужбовцями, які проходять військову

службу за контрактом, що визначала переведення у період 2004–2005 рр. складу прапорщиків (мічманів) з окремої категорії до категорії сержантського (старшинського) складу, а також зменшенням загальної чисельності військовослужбовців Збройних Силах України.

На гендерні зміни в українському війську в означений період позитивно вплинуло рішення військово-політичного керівництва держави щодо введення у 2008–2010 рр. у структурах Міністерства оборони та Генерального штабу Збройних Сил України посад працівників для забезпечення напрямку “гендерна політика”, затвердження посади радника з гендерних питань (на громадських засадах) та створення робочої групи із впровадження плану забезпечення гендерної рівності у Збройних Силах України. Одним з результатів їх діяльності було те, що на початок 2011 р. жінки склали майже 12% чисельності українського війська, що перевищувало відсоток жінок у багатьох арміях європейських країн, зокрема, членів НАТО. Але, станом на 2011 р. в українському військовому середовищі не вдалося вирівняти гендерний баланс. Однією з вагомих причин цьому була професійна невідповідність жінок за командними та інженерно-технічними військовими спеціальностями. Адже саме цей напрямок є перспективним для кар’єрного зростання.

У період 2001–2011 рр. збільшилася кількість жінок-військовослужбовців, що залучалися до участі у міжнародних миротворчих місіях. Зокрема у складі національного контингенту та в якості військових спостерігачів в Іраку, Конго і Косово взяли участь 44 жінки-військовослужбовці, з яких старший сержант В. Петрик загинула під час виконання завдань у Республіці Ірак. Після цієї трагедії відправляти українських жінок в миротворчі місії заборонили. Проте, аналіз цього досвіду показав, що жінки не гірше ніж чоловіки справлялися з поставленими завданнями. Сталий консерватизм і упередженість керівництва Збройних Сил України та переважної більшості військовослужбовців чоловіків і жінок, які негативно ставилися до виконання жінками службових обов’язків у ситуаціях, пов’язаних з ризиком для життя чи здоров’я, не сприяли широкому їх залученню до участі у міжнародних миротворчих місіях.

У роботі зазначається, що загалом у Збройних Силах України у досліджувані роки спостерігалася позитивна динаміка щодо опанування жінками-військовослужбовцями посад, які визначають бойову здатність частини. Про це засвідчив проведений у 2010 р. комплекс навчань з органами військового управління та військами (силами) “Взаємодія – 2010”, де 9% від усіх учасників склали жінки-військовослужбовці (майже 200 осіб). Вони показали свою спроможність виконувати обов’язки служби у складній, швидко змінюваній обстановці, діяти у бойових підрозділах, бойових розрахунках, на командних пунктах, вузлах зв’язку тощо.

ВИСНОВКИ

У дисертації проведено теоретичне узагальнення та вирішено наукове завдання, яке полягало у розкритті трансформації ролі та місця жінок-військовослужбовців у Збройних Силах України в 1991–2011 рр. Основними теоретичними та практичними результатами дослідження стали такі положення.

Проведений аналіз історіографічних здобутків вітчизняної спадщини засвідчив, що обрана тема, незважаючи на її актуальність, дотепер повноцінно не була розкрита. В

Україні вийшла незначна кількість наукових праць, які висвітлюють історичні аспекти військової гендерної проблематики у визначених хронологічних межах, але вони здебільшого мають фрагментарний і описовий характер. Задекларована у дисертації тема також не знайшла відображення у працях закордонних дослідників.

Наявна джерельна база представлена значним масивом опублікованих і неопублікованих документів і матеріалів, які включають законодавчі та нормативно-правові акти України, документи та матеріали, що зберігаються в архівних і музейних установах, статистичні дані, довідникові видання, дисертаційні праці, військові періодичні видання, фотографічні документи і матеріали, а також підручники та навчальні посібники. Виявлені джерела є досить репрезентативними і базовими для вирішення поставлених у дослідженні завдань. Використання та введення окремих з них до наукового обігу у поєднанні з опрацьованою літературою дозволило зробити узагальнення і висновки, забезпечити досягнення мети та реалізації дослідницьких завдань дисертації.

У дисертації виявлено й охарактеризовано основні фактори, які впливали на гендерні трансформаційні процеси у Збройних Силах України в період 1991–2011 рр. До них віднесено: історичний досвід служби жінок у війську державних утворень на землях України; досвід військової служби жінок і вирішення гендерних проблем у провідних країнах світу; розвиток нормативно-правової бази забезпечення гендерної рівності у Збройних Силах України.

Історичний досвід засвідчив, що служба жінок у війську державних утворень на землях України має давні традиції. Жінка, використовуючи свою природу, яка має подвійну сутність – з одного боку “мати”, “берегиня”, а з іншого – захисник, воїн, вона в усі історичні періоди нарівні з чоловіками опанувала військовою справою. Мотиваційним фактором, що спонукав жінок йти до війська, був, здебільшого, родинний. Найбільшого гендерного рівноправ'я у військовій сфері досягнув СРСР, де була сформована відповідна суспільна думка і створена правова основа. Проте держава, хоча офіційно і не обмежувала жінок в опануванні військовими спеціальностями, але при цьому не створювала належних умов. Жінки в радянському війську могли опанувати лише такі військові посади, які не визначали бойову здатність військової частини. Неврегульованість правового статусу жінки-військовослужбовця та не контрольованість гендерних процесів у війську призводило до негативних явищ і проблем у стосунках між жінками і чоловіками, особливо у воєнний час. Досвід служби жінок у війську державних утворень на землях України дав підстави говорити про спадковість цієї військової традиції, яка відродилася у Збройних Силах незалежної України.

Військове будівництво в Україні обумовило потребу звернутися до досвіду зарубіжних країн у вирішенні гендерних відносин у збройних силах, які були апробовані в умовах мирного часу та під час воєнних конфліктів. Завдяки цьому були переглянуті і, здебільшого, змінені підходи у вирішенні існуючих гендерних протиріч у Збройних Силах України. Вивчення зарубіжного досвіду дозволило дійти висновку про необхідність досягнення у Збройних Сил України такої їх гендерної моделі, яка б відповідала кращим світовим стандартам.

Одним з факторів, що визначав зміни в гендерних процесах у Збройних Силах України у 1991–2011 рр. був розвиток відповідних міжнародних і національних

нормативно-правових документів. Їх аналіз засвідчив, що чинна нормативно-правова база загалом сприяє реалізації заявленої гендерної рівності у Збройних Силах України. Проте існують ряд проблемних питань щодо особливостей проходження військової служби жінками і їх правового статусу тощо, які не враховані у правових нормах військового законодавства або потребують доповнень.

Встановлено, що гендерні трансформаційні процеси, що відбувалися у Збройних Силах України впродовж 1991–2011 рр., проходили в два періоди. За критерій періодизації обрано зміст діяльності військово-політичного керівництва України з впровадження гендерної політики у Збройних Силах України та розвиток відповідної законодавчої і нормативно-правової бази, яка дозволяла реалізовувати гендерну рівність із більш якісним рівнем.

Перший період, від 6 грудня 1991 р. до 7 квітня 2001 р., обумовлений прийняттям закону України “Про Збройні Сили України”, який заклав правові засади діяльності Збройних Сил України та прийняттям указу Президента України “Про Концепцію переходу Збройних Сил України на комплектування військовослужбовцями контрактної служби на період до 2015 року”, який визначив перехід українського війська на нові стандарти комплектування особовим складом.

Характерними особливостями цього періоду були: комплектування Збройних Сил України за принципом загального військового обов’язку, що був запозичений від Радянського Союзу; сталий традиціоналізм і патріархалізм, що відводив жінці-військовослужбовцю допоміжну роль в усіх видах військово-професійної діяльності; низька військово-професійна, переважно прагматично-особистісна, мотивація більшості жінок-військовослужбовців, склад яких був представлений переважно близькими родичами військовослужбовців-чоловіків; поступове зростання громадської активності та економічної незалежності жінок від чоловіків, підвищення їх статусних позицій, зміна стереотипного уявлення про жінку в гендерній свідомості військовослужбовців від “домогосподарки” до “професіонала”; початок активного комплектування Збройних Сил України жінками і надання їм можливості вступати у вищі військові навчальні заклади, що було пов’язано зі значним відтоком чоловічого ресурсу (зниження престижу військової служби, ухилення від військової служби військовослужбовців строкової служби, звільнення з військової служби молодших офіцерів тощо).

Другий період, від 7 квітня 2001 р. до 2011 р., характеризувався виконанням Державної програми розвитку Збройних Сил України на 2006–2011 роки, яка вплинула на гендерні зміни та їх особливості: соціокультурна трансформація українського суспільства, фаховий перехід чоловіків у професії, які традиційно вважались “жіночими” (банківська справа, страхова діяльність, індустрія моди і краси тощо), а жінок – у “чоловічі” сфери, зокрема у військову; перехід від комплектування Збройних Сил України за принципом загального військового обов’язку до контрактної служби, що відкрило додаткові можливості жінкам до вступу на військову службу; розширення переліку військових посад, зокрема офіцерських, які мали право обіймати жінки; збільшення кількості жінок-курсантів, що бажали опанувати офіцерські посади; поступове опанування жінками військових посад, що визначали бойову здатність частини (командири і начальники різних рівнів, водії бойових машин, пілоти тощо), залучення жінок-військовослужбовців до виконання завдань у міжнародних миротворчих місіях тощо.

З'ясовано мотивацію жінок до служби у Збройних Силах України у визначених історичних періодах, яка підкріплювалася правовими і соціальними заходами держави. На вибір військової професії впливала складна соціально-економічна ситуація в країні. Для значної частини жінок вибір військової професії пов'язувався з відсутністю гідної альтернативи в цивільному житті і був вимушеним кроком. Основними загальними мотиваційними факторами, що приваблювали жінок до військової професії у період 1991–2011 рр. були: гарантовані соціальні пільги; безкоштовне отримання спеціальності, середньої чи вищої освіти; надійний і відносно стабільний зарібок, медичне обслуговування та інші види матеріального забезпечення. Відмічено зростання такого мотиваційного фактору як зацікавленість у професії військового, романтизм військової служби, можливість довести, що жінка в змозі виконувати суто чоловічі завдання.

Досвід участі жінок-військовослужбовців Збройних Сил України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки засвідчив, що вони поряд із чоловіками спроможні результативно виконувати специфічні службові обов'язки у складній, швидко змінюваній обстановці, зокрема у тих країнах, де домінують патріархальні звичаї, де жінкам заборонено наближатися або спілкуватися з чоловіками. У цих обставинах жінки-миротворці незамінні, вони сприяли більш результативній роботі з місцевим населенням, що є позитивною характерною особливістю їх миротворчої діяльності. Тому у складі миротворчого контингенту присутність жінки-миротворця є обов'язковим.

У роботі показано, що військово-професійна підготовка дівчат-курсантів у вищих військових навчальних закладах України проводилася нарівні з підготовкою юнаків-курсантів. Але її визначали певні особливості, зокрема: гендерні стереотипи, сформовані у чоловіків-офіцерів і курсантів-юнаків з одного боку, і у дівчат-курсантів з іншого; навчання, практично, за “фемінізованими” військовими спеціальностями, які не дають навичок самостійного керівництва підрозділами, що визначають бойову здатність, обслуговування окремих зразків військової техніки тощо; обмеження у залученні жінок до несення внутрішньої та вартової служби; нерівність нормативів з фізичної підготовки тощо. Це свідчить, що певні прояви гендерної нерівності у Збройних Силах України закладалися ще у вищих навчальних закладах на етапі підготовки юнаків і дівчат до військової служби.

Виявлено тенденції у гендерних трансформаційних процесах, що відбувалися у Збройних Силах України в 1991–2011 р.: зміна існуючих стереотипів стосовно жінок і вирівнювання гендерних можливостей у військово-професійній діяльності, зокрема, в опануванні посадами, які визначають бойову здатність частини; збільшення жіночого потенціалу Збройних Сил України, швидке зростання кількості жінок-офіцерів і, водночас, зменшення посад нижчого рівня; зростання кількості жінок, які здобували вищу військову освіту, незалежно від специфіки підготовки військового навчального закладу; зміни в мотивації жінок до військової служби від суто прагматичних до духовно-професійних.

У дисертації сформульовано рекомендації щодо впровадження результатів дослідження у практичну діяльність Збройних Сил України.

Усвідомлення особовим складом, у першу чергу, командирами (начальниками) всіх рівнів потреби гендерних змін у Збройних Сил України як об'єктивного, закономірного процесу.

Розуміння значущості втілення принципу гендерної рівності у військовому середовищі як фактора реалізації державотворчого, патріотичного та професійного потенціалу українських жінок. Але у сфері оборони цей принцип не може бути абсолютизований, він має поєднуватись із додержанням принципу державної доцільності: розширення сфери військової діяльності жінок є припустимим лише у межах відповідності їх морально-психологічних, інтелектуальних, військово-професійних, фізичних та інших якостей вимогам конкретних видів військової діяльності та спеціальності.

Створення сучасного механізму гендерного забезпечення рівних прав і можливостей особового складу у Збройних Силах України на засадах гармонійного розвитку особистості військовослужбовців обох статей, толерантних взаємовідносин між ними, створення комфортних умов для військово-професійної діяльності.

Встановлення права жінок займати командні посади, зокрема в змішаних частинах і підрозділах, що складаються з чоловіків і жінок, а також дотримання рівності умов і вимог щодо їх участі у миротворчих місіях, навчанні у військових навчальних закладах України за усіма військовими спеціальностями, зокрема командними.

Максимальне можливе дотримання нормованого робочого дня, що дозволить жінкам більш результативно поєднувати військову кар'єру з сімейними обов'язками.

Перспективними напрямками подальших наукових пошуків можуть бути: досвід реалізації гендерної рівності і військова служба жінок у збройних силах провідних країн світу та сусідніх з Україною держав; підготовка жінок-військовослужбовців у військових навчальних закладах України; участь жінок у воєнних конфліктах, міжнародних операціях з підтримання миру та безпеки, антитерористичній операції на Сході України тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях

1. Вавілова Н. В. Гендерна політика в збройних силах: історичний аспект / Н. В. Вавілова // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2014. – № 4(14). – С.39–43.
2. Вавілова Н. В. Гендерна політика у Збройних Силах України: сутність і зміст / Н. В. Вавілова // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2015. – Вип.3(17). – С.116–119.
3. Вавілова Н. В. Ставлення військовослужбовців-жінок Збройних Сил України до гендерної рівності: історико-соціологічний аналіз / Н. В. Вавілова // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2015. – Вип.4(18). – С.81–85.
4. Вавілова Н. В. Соціальні функції гендерної політики у Збройних Силах України / Н. В. Вавілова // Труди університету: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України ім. І. Черняхівського. – 2016. – № 1(134). – С.258–262.
5. Вавілова Н. В. Гендерні трансформації у Збройних Силах України в 1991–2011 рр.: історіографія / Н. В. Вавілова // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2016. – Вип.2(20). – С.84–88.

6. Вавілова Н. В. Участь жінок у збройних формуваннях України: історичний аспект / Н. В. Вавілова // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2016. – Вип. 3(21). – С.50–54.

7. Вавілова Н. В. Реализация гендерной политики в Вооруженных Силах Украины / Н. В. Вавілова // Оралдын ғылым жаршысы: науч.-теорет. и практ. журнал (Республика Казахстан). – Уральськ: Уралнаука, 2016. – № 28 (159). – С.63–67.

Праці в яких додатково відображаються результати дослідження

8. Вавілова Н. В. Реалізація гендерної політики в Збройних Силах України / Н. В. Вавілова // Збірник наукових праць ЦВСД Нац. ун-ту оборони України. – 2016. – Вип. 1. – С.40–43.

9. Вавілова Н. В. Розвиток міжнародно-правових стандартів гендерної рівності / Н. В. Вавілова // Актуальні проблеми правового регулювання проведення анти-терористичної операції: наук.-практ. семінар, 23 вер. 2015 р. : тези доп. – Київ, 2015. – С.5–7.

10. Вавілова Н. В. Деякі погляди щодо оптимізації гендерної політики в Збройних Силах України / Н. В. Вавілова // Підготовка військових фахівців у вищих військових навчальних закладах та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України: стан, проблемні питання та перспективи вдосконалення: наук.-практ. конф., 16 грудня 2015 р. : тези доп. – Київ, 2015. – С.174–176.

11. Вавілова Н. В. Гендерні трансформації у Збройних Силах України: висновки / Н. В. Вавілова // Досвід застосування збройних сил у війнах і воєнних конфліктах ХХ – початку ХХІ ст.: тенденції та закономірності: міжвуз. наук.-практ. семінар, 24 травня 2016 р. : тези доп. – Київ, 2016. – Вип. 5. – С.196–200.

АНОТАЦІЯ

Вавілова Н. В. Гендерні трансформації у Збройних Силах України (1991–2011 рр.) – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 20.02.22 – військова історія. – Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, Київ, 2016.

У дисертації з урахуванням надбань вітчизняної історіографії на широкій і репрезентативній джерельній базі, частина з якої вперше вводиться до наукового обігу, викладені результати дослідження гендерних трансформаційних процесів у Збройних Силах України у 1991–2011 рр. Розкрито фактори, що впливали на гендерну політику у Збройних Силах України і визначали її зміну на різних періодах військового будівництва в Україні. Запропоновано та обґрунтовано авторську періодизацію, виявлено характерні риси і особливості проходження військової служби жінками у Збройних Силах України в 1991–2011 рр. З'ясовано мотивацію жінок до служби в українському війську у визначених історичних періодах, встановлено основні напрями і результати діяльності військово-політичного керівництва держави щодо забезпечення рівних прав та можливостей військовослужбовців жінок і чоловіків. Розкрито особливості підготовки жінок у вищих військових навчальних закладах України та

участь українських жінок-військовослужбовців у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки. За результатами проведеного дослідження сформульовано рекомендації щодо використання одержаних результатів у сьогоdnішньому процесі військового будівництва в Україні.

Ключові слова: гендерна політика у Збройних Силах України, гендерна рівність, гендерні трансформації, мотивація жінок до військової служби, жінки-військово-службовці, військова служба жінок.

АННОТАЦІЯ

Вавилова Н. В. Гендерные трансформации в Вооруженных Силах Украины (1991–2011 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 20.02.22 – военная история. – Национальный университет обороны Украины имени Ивана Черняховского, Киев, 2016.

В диссертации с учетом достижений отечественной историографии на широкой и репрезентативной источниковой базе, часть с которой впервые водится в научный оборот, изложены результаты исследования трансформационных процессов, происшедших в Вооруженных Силах Украины в 1991–2011 гг.

Раскрыты три основных фактора, влиявшие на гендерные изменения в Вооруженных Силах Украины в определенных в диссертации хронологических рамках. Это исторический опыт службы женщин в армиях государственных образований на землях Украины, опыт решения гендерных противоречий и воинская служба женщин в ведущих странах мира, а так же развитие в Украине соответствующей нормативно-правовой базы.

В работе показаны роль и место женщин-военнослужащих в Вооруженных Силах Украины, а так же изменения динамики их профессиональной мотивации к воинской службе на разных этапах военного строительства в Украине.

Установлены содержание и результаты деятельности военно-политического руководства Украины по обеспечению равных прав и возможностей военнослужащих женщин и мужчин. Выявлены характерные особенности и тенденции воинской службы женщин в Вооруженных Силах Украины, в том числе их участия в международных операциях по поддержанию мира и безопасности и подготовки в высших военных учебных заведениях Украины. С учетом этого предложена и обоснована авторская периодизация гендерных трансформационных процессов, протекавших в Вооруженных Силах Украины в 1991–2011 гг.

Систематизированы и обобщены статистические и аналитические данные по прохождению женщинами воинской службы в 1991–2011 гг., определены тенденции и характерные черты этого процесса.

По результатам проведенного исследования сформулированы рекомендации по использованию результатов исследования в сегодняшнем процессе военного строительства. Наряду с этим показано, что гендерные преобразования в сфере обороны являются сложным и длительным процессом. Однако гендерное равенство в Вооруженных Сил Украины является одним из главных приоритетов их функционирования.

Ключевые слова: гендерная политика в Вооруженных Силах Украины, гендерное равенство, гендерные трансформации, мотивация женщин к воинской службе, женщины-военнослужащие, воинская служба женщин.

ANNOTATION

Vavilova, N. V. Gender transformations in the Armed Forces of Ukraine (1991-2011). – Manuscript.

Dissertation to obtain the Candidate of Sciences (History) degree, speciality 20.02.22 – Military History. – National Defense University of Ukraine named Ivan Chernyakhovskyi, Kyiv, 2016.

Taking into consideration the achievements of home historiography and on the basis of comprehensive analysis of a wide range of representative sources, the part of which is put in to scientific practice for the first time, the research results of the gender transformation processes in the Armed Forces of Ukraine in 1991–2011 are presented in the thesis. The factors that affected the gender policy in the Armed Forces of Ukraine and determined its alterations at different stages of military development in Ukraine are discovered. The characteristics and features of women military service in the Armed Forces of Ukraine in 1991–2011 are considered, the authors division into periods is suggested and justified. The motivation of women to serve in the Ukrainian army at definite historical periods is explained. The essential directions and results of the activity of military-political state authorities as to ensuring equal rights and capabilities for servicemen and servicewomen are discovered. The specificity of women training in the Higher Military Institutions as well as the participation of Ukrainian Servicewomen in international operations to support peace and security are revealed. As a result of the undertaken investigation conclusions and recommendations on application of the obtained results in the on-going process of military development in Ukraine are provided.

Keywords: gender policy in the Armed Forces of Ukraine, gender equality, gender transformations, women motivation to military service, servicewomen, women military service.